

Gammeludden

Boo socken
Nacka kommun

Inventering av forn- och kulturlämningar inom planerat
upplevelsemuseum vid Baggensstäket

Bitte Franzén, BREJA
2009-07-02

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Bakgrund.....	3
Uppdragets syfte.....	3
Områdesbeskrivning.....	3
Tidigare inventeringar och undersökningar.....	4
Resultat.....	4
Arkiv- och litteraturstudier.....	4
Historiska kartor.....	4
Namn.....	5
Litteratur.....	5
Fältinventering.....	5
A – Bebyggelsen vid lägenheten Stäket.....	6
B – Husgrund.....	6
C – Område med stigar.....	6
D – Område med stigar.....	6
E – Kallmurad mur och en husgrund.....	7
F – Kallmurad mur.....	7
G – Plats för Gustavsbergs brostuga.....	7
H – Område med stensamlingar och syllstensrader.....	7
I – Område med ett möjligt läge för en förhistorisk boplatz.....	7
3. När anlades skansarna?.....	8
4. Förslag på namnsättning.....	8
Sammanfattning och slutsatser.....	9
Referenslista.....	9
Bilaga 1 - Fornminnesinformation - FMIS.....	11

Inventering av forn- och kulturlämningar inom planerat upplevelsemuseum vid Baggenstället

Bakgrund

Nacka kommun planerar två nya upplevelsemuseer i kommunen varav det ena vid området Skogsö-Stället.

Utdrag ur Förstudie Två museer i Fisksätra, Nacka kommun 08.0310

Historiecenter om Slaget vid Stället tillvaratar historien kring ett av de sista slagen på svensk mark som dessutom avvärjde hotet mot huvudstaden. Centrat ger en bred publik möjlighet att ta del av historien och det i samklang med befintliga naturreservat och boendemiljö. Vidare främjar centrat Östersjösamarbetet. Dessutom möjliggörs arbetstillfällen och ökad genomströmning av besökare till Fisksätra men också områdena kring Stället och Skogsö i stort. En fortsatt projektering bör fokusera på att finna samverkansparter inom främst turistnäringen och högskolevärlden. Projekteringen bör initialt utveckla naturreservatet på Skogsö till ett natur- och kulturreservat samt skapa ett skylt- och guideprogram för området. Upprättandet av en enklare basutställning i Fisksätra marina bör komma därefter.

Uppdragets syfte

Uppdraget avser att:

- 1) Komplettera arkiv- och litteraturgenomgång
- 2) Inventera och beskriva samtliga forn- och kulturlämningar
- 3) Skansarnas användningstid
- 4) Namnförslag

Uppdraget skall ses som ett komplement tillsammans med den tidigare Kulturhistoriska utredningen (Englund, 2009).

Arbetet har utförts under tre dagar i juni-juli 2009.

Områdesbeskrivning

Området är ca 450 x 80-150 m stort (NO-SV) och ligger utmed Baggenstället mellan Lännerstasundet och Baggenfjärden i Boo socken, Nacka kommun.

Topografin utgörs av två större bergområden med bergtoppar på 35 m ö h belägna i områdets sydvästra och nordöstliga delar. Mellan dessa är ett område med flackare partier som helt planar ut mot sundet.

På de båda bergpartierna dominerar växtligheten av barrträd och inom de lågläntare partierna i huvudsak av lövträd. Här finns bland annat bok och kastanjetråd. Inom denna del finns även igenväxande tomt-, åker- och ängsmark.

Inom arbetsområdet finns idag ingen bebyggelse. På en udde, utanför undersökningsområdet ligger Gammeluddens konvalescenthem. En körväg finns från och till Gammeludden samt en mindre parkering och gångstigar.

Tidigare inventeringar och undersökningar

Området fornminnesinventerades av Riksantikvarieämbetet 1981 då tre skansar registrerades.

Inom ett par ytor inom undersökningsområdet som pekats ut som historiska slagfält har arkeologiska undersökningar utförts med metalldetektor och därefter med handgrävda provrutor (Englund, 2008). Vid undersökningarna påträffades bl a armborstpilspetsar och en spikyxa vilka kunde dateras till 1400-tal

Inom undersökningsområdet har en kulturhistorisk utredning genomförts av Tomas Englund (Englund, 2009).

Resultat

Arkiv- och litteraturstudier

Historiska kartor

En studie och tolkning har sammanställts över de historiska lantmäteriakter som finns i Lantmäteriets digitala arkiv (www.lantmateriet.se/historiskakartor/) som berör undersökningsområdet.

Den äldsta kartan i arkiven över området är från år 1690, då en avritning av bl a Bo Sätessgård samt Ormingelandet upprättades. Inom undersökningsområdet finns endast två byggnader markerade, ett om vardera sida om Stäket. Det norra benämns som ”Stäke” och det södra som ”Krogh”. Hela utredningsområdet ligger historiskt inom Lännersta och Boos ägors utmark.

År 1694 utförs en grundmätning av Baggens-Stäket vilket anger detaljerat alla djupförhållanden. På kartan finns desamma byggnader markerade som tidigare på vardera sidan om sundet men med texten ”Kroge” på den norra och ”Stäke” på den södra.

På en karta upprättad år 1704 visar hur man gjort uträtningen eller möjligen muddring av passagen vid Stäket. Texten är lite svårtolkad.

Den första kartan som bebyggelsen vid Stäket finns med på, i undersökningsområdets östra del, är från en arealavmätning från 1820-talet. På samma karta syns även en bebyggelse vid Gammeludden. Från år 1832 finns en kartering över Stäkets inägo- och avrösningmarker och

år 1862 visar en annan karta över Stäket att detta ”avrösas” från Lännersta och blir en egen enhet.

En karta över delar av området från år 1875 visar tre lägenheter, d v s torp eller annan bebyggelse, varav Stäket finns utritat samt utanför undersökningsområdet ”Gamla udden” vid Gammeludden,. Vid stranden nedanför Stäket är ett hus markerat med texten ”Gustavsbergs

brostuga”. På denna karta finns också skansen på berget, Boo 18:1 markerad och skansen vid vattnet, Boo 19:1.

Den äldre ekonomiska kartan är från år 1952 (10I5i). Inom undersökningsområdet finns bebyggelsen kvar vid Stäket. På samma karta finns även en byggnad vid övergången till Saltstigen samt ett hus markerad öster om Skans 17:1.

I Lantmäteriets arkiv finns ett antal Rågångsförrättningar som delvis berör undersökningsområdet men som p g a tidsbrist ej hunnits gå igenom.

Namn

För tolkning och datering av namnen Stäket och Baggen har ortnamnsarkivet i Uppsala (www.sofi.se) använts samt Svenskt ortnamnslexikon (Wahlberg, 2003).

I ortnamnsarkivet omnämns Stäket som –sund. Uppgifter om just Stäket vid Baggensfjärden finns nämnt först på 1900-talet och att ”där fanns förr krog”. Arkivet hänvisar till Harsteket, Baggenstäket och Södra stäket. Harsteket finns nämnt på 1300-talet (Kung Valdemar II:s jordebok). I ortnamnslexikon omnämns Stäket i samband med ”Baggens stääk” år 1638 som sannolikt hämtat namnet från Baggensfjärden. ”Baggarn” är ett sammansatt ord av djurbeteckningen bagge och ett öbetecknande fornspråkligt ”garn” vilket betecknar en grusö eller liknande. Så Baggarn har förmodligen varit en ö i fjärden. Namnformen har sedan påverkats av sjöhjälten Jacob Bagge som fick Bo gård i förläning av Gustav Wasa. Tolkningen av efterleden ”Stäket” (fsv stæk) kan syfta på fasta fiskeredskap eller pålningar i försvarssyfte.

Litteratur

Litteraturgenomgången har varit knapphändig p g a tidsbrist. Vid kontakt med Armémuseum fick jag ett litteraturtips om borgar; Borgar och befästningar i Sverige av Leif Törnqvist. Har gått igenom delar av Michael Olaussons avhandling om förhistoriska borgar och befästningar och även varit i kontakt med densamme. Riksantikvarieämbetet har en serie med skrifter med olika kategorier av kulturlämningar där en utgörs av ”Borgar och bunkrar”.

Fältinventering

Besiktningsförhållandena var inte de bästa när fältinventeringen genomfördes. I skogsmark är det i regel inget problem denna tid på året men så fort man kommer ner i de lägre partierna är både lövsly och högt gräs ett problem. Inläggningarna på bifogad karta är icke exakta. Inläggningar med GPS bör göras för en mer korrekt inläggning.

Inom undersökningsområdet påträffades inga fasta fornlämningar än de redan tre registrerade skansarna (Boo 17:1, Boo 18:1, Boo 19:1 i Bilaga 1). Andra lämningar eller platser som kan dölja lämningar har registrerats inom 9 områden (A-I). Flertalet utgörs av historiska lämningar och en utgör ett läge där förutsättningar för en förhistorisk boplats finns;

Bebyggelse lämning vid Stäket (A), 1 husgrund (B), 2 områden med stenlagda stigar (C, D), 1 husgrund och 1 mur (E), 1 stenmur (F), 1 plats för hus (G), 1 område med stensamlingar och syllstenar (H), 1 område vilket utgör ett läge för förhistorisk boplats (I) (Bilaga 2). Som mer kuriosa kan nämnas att tre större bokträd har ett stort antal inristningar med initialer och symboler.

De antikvariska kommentarerna samt bedömningarna (lämningens status) om en lämning skall föras in i Riksanikvarieämbetets (RAÄ) Fornminnesregister (FMIS) följer RAÄ:s riktlinjer för dokumentation.

A – Bebyggelsen vid lägenheten Stäket

Bebyggelsen vid denna plats kan hänföras först till 1800-talets första hälft. Den första kartan över Stäket är från år 1826. Då finns ett boningshus samt tre uthus, två åkergården och ängsmark som sträcker sig fram till Gammeludden. Den första karteringen som bara berör Stäket är från år 1832, då både dess inägo- och utmark finns markerade. År 1862 avröas Stäket från Lännersta och blir en egen enhet. Kartan visar samma bebyggelse och åker- och ängsmark under hela 1800-talet. Bebyggelsen fanns kvar fram till minst 1952 då den ekonomiska kartan upprättas.

Idag finns en intakt jordkällare, en raserad jordkällare samt en trapp till ett mindre hus, en större förhöjning för läget på uthuset samt ställningen till en flaggstång. Rester efter boningshuset finns troligen, men vid inventeringstillfället var ogräset över en halv meter högt vilket försvårade besiktningsförhållandena. Inom området finns många perenna buskar och fruktträd.

Antikvarisk kommentar: Kulturhistorisk lämning. Registreras i FMIS

B – Husgrund

I områdets norra del intill och öster om skans Boo 17:1 är en husgrund. Grunden är belägen på kalberg. Enligt kartmaterialet så finns den markerad på 1952 års Ekonomiska karta som ett uthus men har troligen utgjort ett litet boningshus. Grunden är 4 x 8 m (ssö-nnv) och utgörs av syllstenar som är 0,4-0,8 m stora och intill 0,7 m h. I grundens norra del är en stenfyllning ca 2 x 2 m stor, möjligen ett spisfundament. På platsen växer idag liljor och syrener.

Antikvarisk kommentar: Kulturhistorisk lämning. Registreras i FMIS

C – Område med stigar

Inom området finns en serpentinstig som går upp till Skans Boo 17:1. Stigarna är ca 0,8-1 m breda och intill 0,4 m höga anlagda med en stenpackning och därefter överväxta.

Antikvarisk kommentar: registreras ej i FMIS

D – Område med stigar

Inom området finns stigar som går upp mot Skans 18:9 samt parallellt med vattenkanten. Stigarna har samma karaktär som C.

Antikvarisk kommentar: registreras ej i FMIS

E – Kallmurad mur och en husgrund

Kallmurad stödmur/mur, 10 x 0,5 m (Ö-V) och 2 m hög av 0,4-0,7 m stora huggna stenar. Muren ligger som stöd för en väg (Saltstigen). Intill och nedanför murens södra del är en husgrund 8 x 10 m stor och intill 0,3 m hög även den av huggna stenar. I fyllningen finns även tegelstenar. På den ekonomiska kartan från år 1952 finns här en uthusmarkering. Oklar funktion.

Antikvarisk kommentar: kan registreras i FMIS

F – Kallmurad mur

Kallmurad stödmur/mur, 4 x 10 m stor (Ö-V) och 0,5- 1,2 m hög av 0,4- 0,7 m stora huggna stenar. Oklar funktion.

Antikvarisk kommentar: Kan registreras i FMIS

G – Plats för Gustavsbergs brostuga

På 1875 års karta över bl a Stäket finns ett mindre hus vid vattnet markerat söder om bebyggelsen Stäket, med texten Gustavsbergs brostuga. Utmed stranden finns en 50 m lång kajanläggning i form av en stenskoning, 1 m hög och 0,5-0,8 m bred.

Antikvarisk kommentar: kan registreras i FMIS.

H – Område med stensamlingar och syllstensrader

Inom markerat område finns ett par stenansamlingar 3 x 1 m stort respektive 2 x 2 m stort samt möjlig husgrund 3 x 3 m stor, stenfylld. På berget och i en tall finns järnkräglor. Platsen kan ha varit bebyggt med ett svaltorn eller liknande under 1900-talet.

Antikvarisk kommentar: Registreras ej i FMIS

I – Område med ett möjligt läge för en förhistorisk boplats

Inom området som ligger på en närmast sydsluttning på 15 – 25 m ö h har funnits bra förutsättningar för en förhistorisk boplats under bronsålder. En platå sydväst om och utanför undersökningsområdet (idag villatomter) på 15 m ö h utgör ett mycket bra boplatsläge.

Antikvarisk kommentar: Registreras ej i FMIS.

Alla forn- och kulturlämningar som enligt RAÄ:s riktlinjer skall registreras i Fornminnesregistret (FMIS) ska beskrivas i en rapport med exakt läge och tillhörande beskrivning som skickas till Länsmuseum, Länsstyrelsen eller direkt till Riksantikvarieämbetet för inskrivning i FMIS. Även de fynd som tidigare påträffats vid utredningar inom området ska behandlas på samma sätt. Registreringen kan även göras utav RAÄ godkänd registrerare.

3. När anlades skansarna?

De tre skansarna utgör två olika typer av skansar både i uppbyggnad, läge samt anläggningstid och eventuellt också syfte. Jag ha valt att benämna förhistoriska fornborgar/skansar för hägnadsanläggningar då denna term inte låser sig vid en viss funktion.

Skansen vid vattnet, Boo 19:1 har en uppbyggnad av sten eller möjligen delvis tegel som därefter har täckts med jord, så att de bildar jordvallar. Den skall ha uppförts i början av 1700-talet och sedan byggts på under 1800-talet (Englund, 2009).

De två andra skansarna/hägnadsanläggningarna Boo 17:1 och Boo 18:1 är mer svårdaterade. De är uppbyggda av stenar utan någon övertäckning av jord. Stenmaterialet och delvis konstruktionen till båda dessa skansar är av samma typ som förhistoriska hägnadsanläggningar. Morfologiskt har båda en närmast kvadratisk form med något rundande hörn. Den ena har en kvadratisk uppbyggnad av sten på mitten och den andra två mer diffusa stensamlingar i två av dess hörn.

Den ena hägnadsanläggningen (Boo 18:1) ligger på ett strategiskt högt berg med milsvidd utsikt medan den andra (Boo 17:1) har ett mera tillbakadraget läge på en planare bergplåtå.

Ser man till placeringen i landskapet av historiska skansar och förhistoriska hägnadsvallar samt dess syften, skiljer sig dessa åt väsentligt. De historiska skansarna utgör alltid fortifikationsanläggningar och har därmed strategiska lägen medan de förhistoriska hägnadsanläggningarna inte utgör en heterogen grupp utan endast en del av dessa kan tillskrivas en funktion som befästning ur försvarssynpunkt (Olausson, 1995). Detta medför också att de topografiska lägena på de historiska och förhistoriska skansar/hägnadsanläggningarna skiljer sig åt.

De olika parametrarna ovan är motstridiga. Inga kända förhistoriska borgar eller befästa hägnadsanläggningar har kvadratiske former, vilket talar för en yngre datering. Materialet i båda anläggningarna är densamma som i de förhistoriska lämningarna. Av de skansar som finns inom undersökningsområdet har Boo 17:1 ett mindre bra försvarsläge än de andra två skansarna vilket skulle kunna peka på en äldre datering.

Slutsatserna blir att skansarnas form och uppbyggnaderna har tillkommit under medeltid eller senare. Stenmaterialet kan dock ha återanvänts från äldre konstruktioner vare sig de varit hägnadsanläggningar eller gravrösen.

Skansarna Boo 18:1 och 19:1 är de enda som finns markerade på de historiska kartorna

4. Förslag på namnsättning

Naturresevatets namnsättning bör förknippas med för allmänheten känd händelse eller namn. Grooths naturresevat som föreslagits uppfyller inte detta. Kommendör Grooth är troligen inte en man som allmänheten vet något om.

När det gäller namnsättning på ”fornlämningar” så finns det många lämningar, exempelvis både gravhögar och borganläggningar, som har namn både personnamn och naturnamn som troligen tillkommit under århundradena. ofta också genom sägner och (Burström m fl, 1997). Namnsättningen i sig blir en historia och kommer för alltid att förknippas med lämningen. Det är därför viktigt att det är väl genomtänkt vilka namn man sätter.

Nya namnförslag på naturreservatet;

- Gammeluddens naturreservat
- Boo:s naturreservat
- Baggensstäkets naturreservat
- Bagges naturreservat

Namnsättning på fornlämningslokaler

- Fornlämning 17:1 – ta bort Vikingaskansen vilket är missvisande och ger inte en professionell aspekt på skansen.
- Harstäkets skans
- Bagges skans

Sammanfattning och slutsatser

Arkivstudierna koncentrerades i huvudsak till kartanalyser. Dessa visar att i början av 1700-talet djupmättes hela Baggensstäket samt därefter gjordes en ”rätning” eller/och möjligen en muddring. Kartgenomgången visar att inom undersökningsområdet fanns ingen bebyggelse under 1600-talet. Den enda bebyggelse som fanns i närområdet var Stäke krog som legat på Gammeludden, utanför undersökningsområdet. På 1800-talet verkar den första bebyggelsen ha tillkommit, Stäket belägen inom undersökningsområdets östra del. Bebyggelsen låg kvar in på 1950-talet.

Inom området finns tre skansar/hägnadsvallar som utgör Fast fornlämning. Av dessa har en skans en datering i sen historisk tid medan de övriga två har en mer osäker användningsperiod. Med de nuvarande formerna på skansarna pekar dessa på en historisk nyttjandetid. Stenmaterialet kan ha återanvänts från förhistoriska lämningar.

Vid fältinventeringen registrerades inom området åtta lämningar från historisk tid samt ett möjligt boplatssläge från förhistorisk tid.

Frågan om namnsättning på skansarna och naturvårdsområdet har diskuterats ovan. Aspekten på namnsättningen på naturvårdsområdet är att allmänheten bör kunna förknippa området med namnet. När det gäller namnsättningen på fornlämningarna är det viktigaste att inte benämna en av skansarna som ”Vikingaskansen”.

Upprätta kontakter med Armémuseum, om inte detta redan har gjorts.

Referenslista

Englund, T. 2009. *Kulturhistorisk utredning av Gammeludden*. Svensk konfliktarkeologi.

Englund, T. 2008. *Historiecenter vid Fisksätra. Baggenstäket som arena för upplevelseturism. 1000 år av militär aktivitet*. Uppdrag av Nacka kommun.

Nacka kommun. 2010. *Förstudie Två museer i Fisksätra*. Rapport. Nacka kommun

Olausson, M. 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skifter nr 9. Studier från UV Stockholm.

Wahlberg, M. 2003. *Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet*. Språk och folkminnesinstitutet.

.Digitala register:

<http://www.raa.se/cms/fornsok/start.html> - Fornsök

www.sofi.se - Ortnamnsforskning

www.lantmateriet.se - Kartarkiv

Muntliga kontakter:

Armémuseum

Länsstyrelsen i Stockholms län

Bilaga 1 - Fornminnesinformation - FMIS

Boo 17:1

Skans, kvadratisk, 26 m sida (ÖSÖ-VSV), bestående av en stenvall, 4-5 m br och 0,25-0,75 m h. Ursprunglig bredd 2-3 m. Vallarna är nu rasade. Stenarna är 0,25-0,75 m st. I NÖ-hörnet är en rektangulär uppbyggnad av sten och jord, 6x5 m (ÖNÖ-VSV) och 1-1,5 m h. I SÖ-hörnet en kvadratisk uppbyggnad av sten och jord, 4 m sida (ÖNÖ-VSV) och intill 0,5 m h. Beväxt med barrträd, enstaka lövträd och buskar.

Antikvarisk bedömning: Fast fornlämning

Boo 18:1

Skans, rektangulär, 32x26 m (ÖSÖ-VSV) bestående av en stenvall, ursprungligen 2 m br, nu till stora delar raserad och 0,4-0,5 m h. Stenarna är 0,2-1 m st. I vallen är 3 ingångar en i VNV-sidan, en i ÖSÖ-sidan nära SÖ-hörnet och en i SSÖ sidan nära SÖ hörnet. Ingångarna äro 2-3 m br. I mitten av anläggningen på bergets högsta punkt en kvadratisk uppbyggnad av kallmurad sten, 6 m sida(ÖSÖ-VNV) och 0,5 m h. Övertorvad. Beväxt med barrträd, enstaka lövträd samt buskar. God utsikt över vik av Östersjön. Anläggningens fortifikatoriska läge märkligt utom som observationsplats. Stenmängderna i kanterna av berget kan mycket väl ha sitt ursprung i en äldre fornborg som sedermera byggts om i samband med den ryska skärgårdsflottans hotande anfall 1719.

Antikvariskt bedömning: Fast fornlämning.

Boo 19:1

Skans, närmast kvadratisk, 40 m sida (ÖNÖ-VSV), bestående av jordvallar, 2-5 m br och 1-2 m h. I NÖ-vallen är en bred plattform utmed hela vallen, 10 m br och utanför denna en källare. S-hörnet av anläggningen är borttaget. Beväxt med lövträd och buskar. Den Ö delen av skansen är den kraftigast byggda med vallar som på utsidan är 3-4 m h. Den plattform vilken är innanför dessa vallar har sannolikt utgjort avfyrningsplats för kanonerna.

Antikvarisk bedömning: Fast fornlämning.